

Hierimen nimitykset suomen murteissa

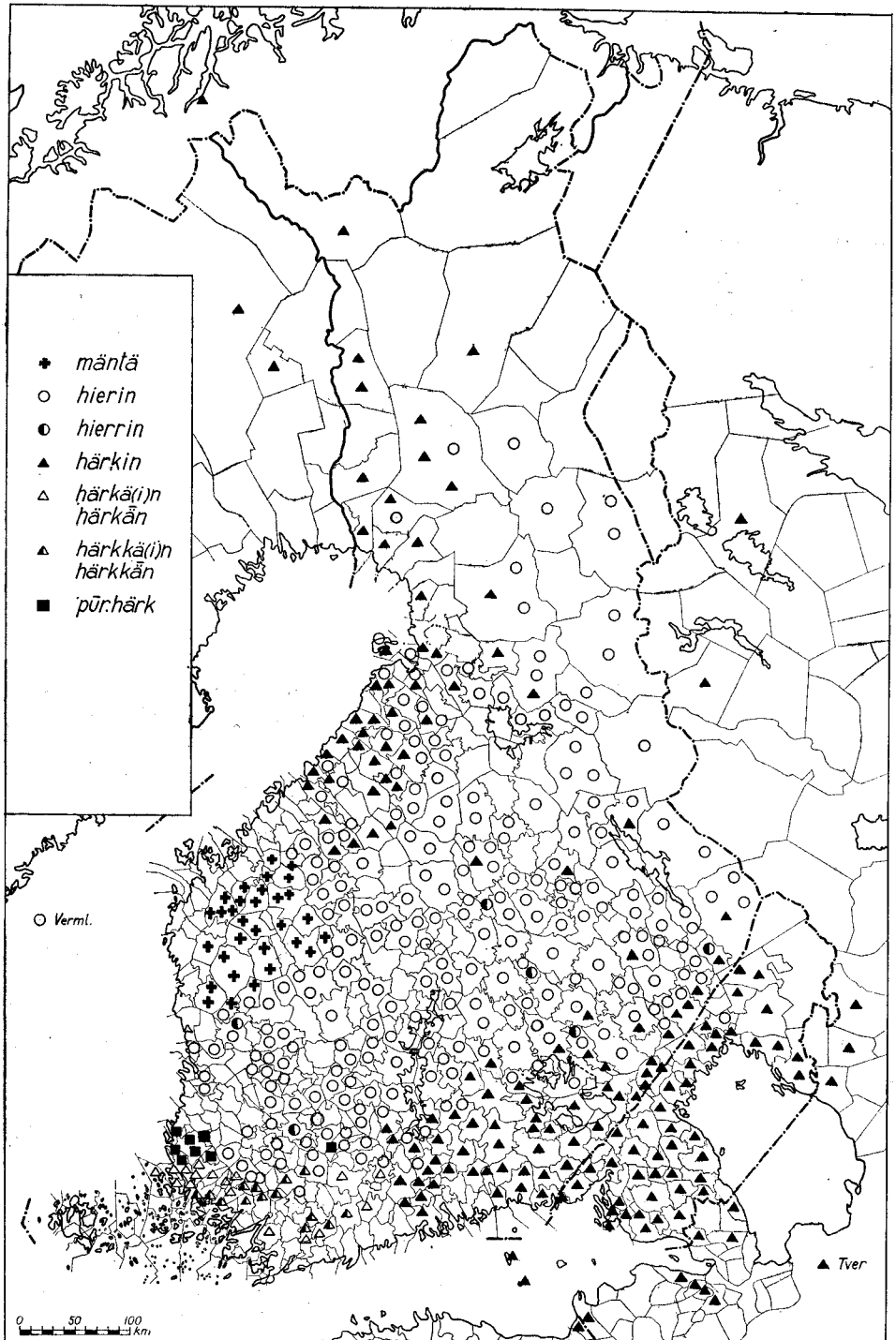
Nykysuomen sanakirjan mukaan *hierin* on »männynlatvasta tyvipuoleen jätetyt säteettäiset oksat samanpituisiksi katkaisemalla tehty puuron, taikinan tms. hämmäntämäväline». Hierimen synonyymeina mainitaan *hierrin*, *härkin* ja *mäntä*; viimeksi mainittu on merkitty murteelliseksi sanaksi. Sanakirjan määritelmä hierimestä on vaikeaselkoinen, mutta itse esine on varsin yksinkertainen; niiden varalta, jotka eivät ole sattuneet hierintä näkemään, viitattakoon Toivo Vuorelan »Kansatieteen sanastossa» olevaan piirroksen.

Hierin on kansanomaisessa taloudessa vielä nytkin tärkeä ja monikäyttöinen kapine. Taikinahierimellä sekoitetaan taikinanjuurta, puurohierimellä liikutetaan vettä, kun siihen kaadetaan jauhoja, ja hämmennetään kypsävää puuroa. Itä-Karjalassa ja paikoin Laatokan Karjalassakin on kermasta pyöhdetty voita hierimellä. Aiturilammas on saanut kaulaansa hierimen estämään ylimenoyrityksiä, ja paikoin on tuvan kattoonkin ripustettu pitkäöksainen hierin, jonka haaroissa on kuivatettu sukia ja käsineitä.

Puuro- ja taikinahierin on näihin aikoihin saakka ollut kansanomainen melkein kaikkialla maassamme; vain harvoilta paikkakunnilta on tietoja, että hierintä ei käytetä. »Kokemäellä ei lapsuusaikanani tunnettu hierintä. Puuroa sekoitettiin karkealla vispilällä tai lavasimella.» (Frans Leivo). Myös Kokemäen naapuripiitäjissä näyttää hierin olleen tuntematon tai ainakin harvinainen.

1. *Mäntä* hierimen nimityksenä on tyypillisesti eteläpohjalainen. Sanan alue ulottuu lounaisimpaan pitäjään Isollejoelle, vaikka täällä ei tosin liene mäntää paljon tarvittu, jos on uskominen isojokelaista luonnehtivaan vanhaan sanontaan: »Isoltajojelta jumala nähköhöj jos-ei oo ikänä mäntää suuruksen (= jauhovelliin) kastettu.» Etelä-Pohjanmaan ja Satakunnan välisen rajan *mäntä* on ylittänyt Karvian ja Honkajoen kohdalla kuten monet muutkin pohjalaisuudet.

Juslenius tuntee sanan (*mändä*) vain kirnunmännän nimityksenä, mutta jo Gananderilla on lisäksi merkitys 'kräckla' sekä sulkeissa ilmeisesti samaa käsitettä tarkoittavina »Hjerin, Kolkku». Muissa suomen murteissa *mäntä* tarkoittaa vain kirnunmäntää, ja se on muodoltaan hierimestä selvästi poikkeava: pitkä puuvarsi ja sen päässä rei'itetty kiekko tai levy. Mutta vatjassa *mäntä* on 'hierin' ja virossa *mänd* 'mäntä; hierin' (Kettunen). Sana on kuten tiedetään baltilainen laina. Se on omaksuttu jo kantasuomalaisena aikana, mutta lienee tunnettu vain kielialueen länsiosassa, koska sanalla ei ole äänteellistä vastinetta vepsässä eikä lyydiläismurteissa. Kantasuomalaisten *mäntä* on kuitenkin esineellisesti ollut hierin; pitkävartinen kiekkopäinen mäntä on tullut käytäntöön vasta pystykirnujen mukana. Nimityksen siirto on voinut tapahtua sen ansiosta, että ennen kirnujen tunnetuksi tuloa voita

valmistettiin hierimellä pyöhtäen. Kun uusityyppinen mäntä sai saman tehtävän, myös sitä ruvettiin sanomaan männäksi. Eteläpohjalaisissa murteissa mäntä on voinut jäädä hierimen nimitykseksi, koska murrealueella on kirkunmäntä saanut varmaankin jo varhain (keskiajan puolella) nimen *kolkku*. Itä-Suomessa mäntä on tullut sitä mukaa tunnetuksi, kuin on ruvettu kirkunjakin käyttämään.

2. Kirjakieleen omaksuttu *hierin* on levinneisyydeltään hämäläis-savolainen. Hämäläismurteiden alueesta kuuluu vain pieni osa (eteläisin) muiden nimitysten piiriin, savolaismurteissa on siellä täällä hierimen rinnalla härkin. Rinnakkaismuoto *hierrin* on huomattavasti harvinaisempi. Jälkimmäisen kantasanana on verbi *hiertää*, kun taas *hierin* liittyy läheisemmin *hieroa*-verbiin. Kummankin kantasanana voidaan pitää kielestämme sittemmin kadonnutta verbiä *hieren*: *hierrä* (< *hērdäk). Sukukielistä ei ole todettu vastineita hierin-sanalle. Sitä on siis pidettävä kieleemme erikoiskehityksen aikana muodostettuna johdoksena.

Sana ei kuitenkaan ole aivan nuori, sillä se on merkitty muistiin myös Verm-lannin suomalaismurteesta. Jusleniuksella on *hierin* 'rudicula; kräckla'; samaan tapaan selittävät sen myöhemmät sanakirjantekijät. Onko *hierin* sitten syntynyt hämäläisellä alueella ja levinnyt sieltä Savon puolelle vaiko päinvastoin? Seuraavat seikat puhuvat hämäläisen lähtökohdan puolesta. Sana ei ole edes sydänsavolaisissa murteissa yksinomainen, vaan sen rinnalla on joskin selvästi harvinaisempaa *härkin*. Keski- ja Pohjois-Pohjanmaa on tyypillistä risteilyaluetta, siellä kilpailevat suositummudesta *hierin* ja *härkin*. Pohjanmaan *härkin* on ilmeisesti murteiston itäisiä aineksia. Savolainen alue sijoittuu Karjalan ja Pohjanmaan väliin, ja todennäköisesti juuri savolaismurteiden välittämänä *härkin* on saatu keski- ja pohjois-pohjalaisiin murteisiin, mutta savolaiset ovat sittemmin luopuneet sanasta ja omaksuneet *hierimen* sen tilalle. Tämä on tapahtunut länsisavolaisissa murteissa aikaisemmin kuin sydänsavolaisissa ja itäsavolaisissa. Sana on saapunut sydän-Hämeestä ehkä eränkävijöiden mukana historialliseen Pohjois-Hämeeseen ja edennyt sieltä sitten koilliseen ja kaakkoon. Pohjois-Karjala on vielä nytkin selvää risteilyaluetta, mutta sydänsavolaisissa murteissa *härkin* on työntynyt taka-alalle etenkin pohjoispuolella linjaa Mikkeli—Savonlinna. Täältä on vain muutama hajatieta (Rantasalmi Nilsin Pielavesi); ne ovat ilmeisesti viimeisiä jäänteitä. Seuraava tiedonanto, joka on lähetetty Kerimäeltä v. 1936, on tässä kohden valaiseva: »*Hierin* on tullut viime vuosikymmeninä *härkkimen* tilalle, niin että nyt kuulee enää harvoin puhuttavan härkkimestä.»

Nimensä on *hierin* saanut käyttötavasta, mikä on ainakin erällä tämän nimen nykyiseen alueeseen kuuluvilla paikkakunnilla tyypillinen. Ähtäristä on tiedonanto: »Ensin jauhot *hierretä* n veteen, ettei tule velliin tai puuroon kokkareita, sitten vain sekotetaan hierimellä.» Karttulasta on vielä yksityiskohtaisempi kuvaus: »Hierintä käytetään tavallisesti siten, että varsi jää molempien kämmenien väliin, jonka jälkeen kämmeniä *hierota* n toisiaan vastaan.» Käytön kannalta oli parempi, että hierimen yläosa oli karkea; Tervolasta on tiedonanto: »Varren alaosa kuoritaan, mutta yläosa jätetään kuoriparkkineen, ettei *hierossa* käsistä

liukuisi.»¹ Veden joutuessa pyörivään liikkeeseen jauhot sekoittuvat siihen tasaisesti eikä puuroon muodostu kokkareita. Hierimen etelävirolainen nimitys *pörüs*, joka on, kuten Saareste huomauttaa (Leksikaalseist vahekordadest s. 214), »derivaat verbist *põrama* 'drehen'», selittyy asiallisesti samalla tavalla kuin *hierin*: se on työväline, jota pyörittämällä saadaan vesikin pyörivään liikkeeseen.

3. Puhtainta *härkin*-aluetta ovat Etelä- ja Keski-Karjala sekä Inkeri. Lännessä alue jatkuu kaakkoishämäläisten murteiden puolelle Porvoon—Mäntsälän—Asikkalan linjalle, joskin Hollolan ryhmässä on rinnakkaisnimityksenä *hierin*. Jusleniuksen sanakirjasta härkin puuttuu, mutta Ganander sen jo tuntee: »Härkkimellä hämmenteli, rörde om med kråklan, omwispade.» Sanalla on tarkka äänteellinen vastine itäisissä lähisukukielissä: karj. (Genetz) *härkin*, (sanakokoelmat) Kiestinki Kontokki Tver Säämäj. Vielj. Vitele | lyyd. (Kujola) *härkin*, *härkim*, *härkin* ym., esim. *härkimea segoitetaħ taigin*; *kandateksed pieksetaħ härkimea padah, rodih voi* | veE (Kett.) *härkim* 'harudega mänd'. Ilmeisesti härkin on itämurteissamme vanha nimitys, mutta on osassa murrealuetta joutunut väistymään hierimen tieltä, kuten edellä totesimme. Johdoltaan *härkin* on kuten *hierin* deverbaali, kantasanaksi on asetettava *härkkädäk tai *härkkidäk (vert. *pistää*: *pistin*, *vetää*: *vedin*, *kääriä*: *käärinlauta*). Myöhäiskantasuomal. lähtömuoto on ilmeisesti ollut *härkkin.

Muodot *härkkäin* ja *härkkän* ovat karakteristisia niille murteille, joita puhutaan lounaisessa Hämeessä, läntisellä Uudellamaalla ja Turun ylämaassa. Levinneisyys on seuraava: *härkkäin* (Tammela Somero Vihti Lohja Karjalohja: »Taikina vatkaataan härkkäimel») Marttila Paimio Kaarina: *härkkäin*, mutta *härkkäme haus* | *härkkän* (Sammatti Tarvasjoki). Samaan yhteyteen on lisäksi vietävä *härkkä(n)* (Raisio Merimasku) sekä *härkkäne(n)* (Halikko Kuusjoki). Geminaattaklusiili näissä muodoissa selittyy luontevimmin, jos kantasanaksi asetetaan *härkkätä*: (minä) *härkkä-än* (vert. *tähtäin*, *viskain*, jotka edellyttävät verbejä *tähdätä*, *viskata*).

Äänteellisesti on edellistä lähellä härkkäin, mutta ennen sen tarkastelua otettakoon puheeksi nimitys *puurohärkä*, murt. *pürhärk*. Sana on levinneisyydeltään suppealainen, sillä tietoja on vain Vakka-Suomesta (Kalanti Pyhämaa P:ranta Laitila Honkilahti Tl:n Karjala), esim. *Mukulap poltip puurhärjä varre* (Pyhämaa). Hattulasta muistiinpantu *pürohärkä* (U. Tuomola) vaikuttaa vierasperäiseltä, murteen oma vanha nimitys on hierin. Lounaismurteiden kannalta voidaan *pürhärk* palauttaa aikaisempaan *pürohärkä* tai *pürohärkki*. Edellisessä tapauksessa olisi kysymys härkäsanana kuvaannollisesta käytöstä, jälkimmäisessä kansanetymologisesta liittymisestä härkä-sanaan, mikä kävi mahdolliseksi, kun yks. nominat. loppuvok:n kadon johdosta tuli kuulumaan *härk* (*härkä* > *härk* ja *härkki* > *härk*).

Muodot *härkkäin*, *härkkän* ja *härkkän* ovat myös pääasiallisesti lounaissuomalaisia. Näistä on seuraavat tiedot: *härkkäin* (Nurmij. Hausj. Loppi Aura Paattinen Askainen), *härkkän* (Lohja Tarvasj.: adess. *härkkäimel* Lieto), *härkkä(n)* (Mynäm.: *mihès olè härkkäimel pannu?* Vehmaa Lokal. Kustavi Taivass. Mietoinen Nousiainen: adess. *härkkäimel*). Jusleniuksella jo on *härkkäin*, -*äimen* 'kräckla'; sana kuuluu niihin, jotka J. on saanut

¹ Harvennukset tässä ja kahdessa ed. virkkeessä art:n kirjoittajan.

kotipitäjänsä Mietoisten murteesta sanakirjaansa. Edellisiin liittyy läheisesti *härkänen*, joka tavataan kuten *härkkäne(n)* lounaismurteiden itäryhmässä. Perniö: »Herkäne o simmonen ku puuro keitetä ja vellinki ja taikenherkänen tarvitan taiken-tiinus» (M. Knaapinen). Adessiivi kuuluu *herkämel* (Perniö) tai *herkäsel* (Kisko).

Etsittäessä selitystä edellisessä kappaleessa mainituille sanoille tulee lähinnä mieleen ajatus, että ne ovat samaan tapaan verbikantaisia kuin hierin ja härkkäin. Tässä tapauksessa ne olisivat *härätä: *härkään* verbin johdoksia. Selitys ei kuitenkaan ole vakuuttava yhtäältä sen vuoksi, että mainitusta verbistä ei ole mitään tietoja, toisaalta sen vuoksi, että sanan vahvassa vartalossa esiintyy yksinäisklusiiili. Mahdollisesti muodot ovat syntyneet kontaminoitumalla. Uudenkaupungin ja Turun välisellä alueella *härk(ä) + härkkäin* (tai *härkkän*) > *härkäin* > *härkä(n)*, Riihimäen suunnalla *härkin + härkkäin* > *härkäin*. Kontaminaatiota voidaan pitää selityserusteena sen vuoksi, että novaatiot osuvat alueellisesti niille paikoille, missä isoleksit tulevat lähelle toisiaan (esim. Mäntsälä *härkin*, Vihti *härkkäin*, Nurmij:llä näiden kontaminoitumana *härkäin*).

Pitkä vokaali pääpainottoman *i*-loppuisen diftongin jatkajana esiintyy etelä-pohjalaisten murteiden lisäksi osassa läntisen Uudenmaan murteita (Lohja Sammatti Nummi Pusula).² Ojansuun mukaan on pitkää vokaalia tässä asemassa ollut laajemmaltikin lounaismurteiden naapuristossa, joskin satunnaisemmin; O:lla on tietoja seuraavilta paikkakunnilta: Suomusj. Kiikala Somero Tl:n Koski Marttila Aura Lieto.³ Muodot *härkkän* ja *härkän* peittävät osaksi saman alueen. Mahdollisesti kuvastaa näissä esiintyvä pitkä vokaali vanhaa äännekantaa, joka pohjoisempien naapurimurteiden vaikutuksesta on jo enimmäkseen väistynyt.

Nimisana *härkin* on johdos teonsanasta *härkkiä*, joka puolestaan on substantiivikantainen. Sen kantasana on *härkkä* tai *härkki*. Lönnrotin sanakirjassa mainitaan jälkimmäinen, merkitys on 'kräkla, visp'. Kansankielessäkin *härkki* vielä tavataan, mutta ilmeisesti sana on harvinainen, sillä siitä on vain jokunen tieto. Jaalassa *härkki* on »eläimen kaulaan pantu riippuva 2—4-haarainen puu, joka estää sitä pääsemästä aidan yli»; *härkki ol vaa sellai petäjällalvast tehty*. Samaan tarkoitukseen on käytetty myös härkintä. Heinolan pitäjässä on härkillä kaivettu perunoita; tällaisessa härkissä on varren päässä 3—4 oksantynkää (haaraa). Paikoin on peltohatikan (*Spargula arvensis*) nimenä *härkki* tai *härkkiheinä* (myös härkin- ja hierinheinä). Lähinnä *härkkä*-kantaan liittyy myös viron etelämurteiden *härk* (gen. *härgu*), joka on Wied:n mukaan 'Rührholz (Tannenzweig mit vier oder mehr Zweigen)'. Sanasta *härkki* on *lä*-suffiksilla johdettu *härkkilä*; tällä on Muonion murteessa merkitys 'hierin' (muistiinpanijan selityksen mukaan »oksahaarukasta tehty puuronsekotusase»). Kantasuomalainen *härkkä* on todennäköisesti ollut hierintäkin primitiivisempi: kappale ohutta puunrunkoa, johon oli jätetty pari kolme oksantynkää. Sellaisista ovat sitten ajan oloon muotoutuneet nykyisten emäntiemme viisi- ja seitsemänpäiset taikina- ja puurohierimet.

² L. KETTUNEN Suomen murteet III. Murrekartasto n:o 125.

³ H. OJANSUU Suomen lounaismurteiden äännehistoria I s. 232—233.

Des diverses dénominations dialectales finnoises de l'instrument servant à mélanger les bouillies, les pâtes, etc.

par VEIKKO RUOPPILA

L'auteur divise les dénominations populaires de cet instrument (appelé *hierin* en finnois littéraire) en trois groupes. Il examine tout d'abord *mäntä* 'piston (de baratte)' qui, comme il a été démontré auparavant déjà (par Vilh. Thomsen et Jalo Kalima), est un ancien emprunt aux langues baltes. Ce mot ne désigne l'instrument appelé par ailleurs *hierin* que dans les dialectes de l'Ostrobotnie méridionale. Dans les autres dialectes finnois, *mäntä* désigne le piston de baratte. Ce double sens s'explique par le fait que aussi bien l'instrument appelé *hierin* que celui désigné par le mot *mäntä* ont servi au même travail, c'est-à-dire la préparation du beurre. Autrefois, on faisait le beurre en battant de la crème dans une écuelle en bois ou dans une cruche en terre cuite au moyen du *hierin*, mais, lorsque l'usage de la baratte verticale se répandit (le nom finnois de la baratte, *kirnu*, est un emprunt aux langues scandinaves), *mäntä* vint à désigner le piston de baratte à long manche terminé d'un disque circulaire.

Hierin est un mot plus récent que *mäntä*. Il est surtout répandu dans les provinces de Häme et de Savo. Il s'agit d'un substantif verbal, appartenant par son étymologie au même groupe que le verbe *hieroa* 'frotter'.

L'objet a reçu son nom du fait que, lorsque l'on prépare une bouillie faite de farine et d'eau, on le fait tourner entre les paumes des mains frottées l'une contre l'autre, afin de donner un mouvement circulaire à l'eau. La farine forme alors un mélange homogène avec le liquide sans s'agglutiner en grumeaux.

Härkin ainsi que certains autres mots appartenant au même groupe (*härkkäin*, *härkkäin*, etc.), qui sont examinés dans la troisième partie, sont également des substantifs verbaux. Les verbes dont ils sont dérivés sont *härkkiä*, *härkätä*, mais ces verbes sont à leur tour tirés d'un substantif, *härkkä* ou *härkki*. Le dernier de ces deux est encore attesté dans certains dialectes, où il désigne un morceau de bois long et mince, à l'une des extrémités duquel on a laissé de 3 à 4 tronçons de branches. Le *härkki* est donc un instrument encore plus primitif que le *härkin* ou *hierin*. Un *härkki* du type décrit pouvait par exemple être attaché au cou d'un mouton pour l'empêcher de sauter les barrières. (Le *hierin* a aussi été employé à cet effet). Le mot finnois *härkki* a un correspondant étymologique dans l'estonien méridional (Wiedemann) *härk* 'malaxeur, agitateur en bois (branche de chêne avec quatre ou plusieurs rameaux)'.